

उत्तरवर्ती नेपाली कवितामा नारीचेतना

सहप्रा. तुलसीप्रसाद गौतम (विद्यावारिधि)

लेखसार

प्रस्तुत शोधलेख उत्तरवर्ती नेपाली कवितामा नारीचेतनासम्बन्धी अध्ययनमा केन्द्रित छ । यस अनुसन्धानलाई गुणात्मक विधि ले तयार गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । यसमा विश्लेषणका लागि छनोट गरिएका उन्नाइस ओटा कविताका अंशलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने नारीचेतनासँग सम्बन्धित पुस्तक तथा लेखहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यसमा उत्तरवर्ती नेपाली कवितामा नारीचेतना के-कसरी व्यक्त भएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण उदार नारीवाद, आमूल नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, समाजवादी नारीवाद आदि सिद्धान्तलाई आधार बनाई गरिएको छ । यसमा लैङ्गिक असमानता, नारी अस्तित्व र अस्मिता, नारी स्वतन्त्रता, प्रतिरोध चेतना, पितृसत्ताको विरोध, परिवर्तनको चाहना, अन्यायको विरोध, नारीहरूलाई अघि बढ्न आह्वान, आमाको महिमा र पीडा जस्ता ढाँचा प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ । कविताको विश्लेषण गर्दा त्यसको विषयवस्तुलाई आधार बनाइएको छ । यस अध्ययनबाट पुरुषका तुलनामा नारीहरू अझै पनि आफ्ना अधिकारहरूबाट वञ्चित नै रहनु परेको हुनाले वर्तमान सामाजिक, आर्थिक अवस्था, पितृसत्ताले निर्माण गरेको पुरातन सोच र विभेदपूर्ण सामाजिक संरचना भञ्जन गरी नारी र पुरुष दुवैलाई राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रमा समान हक स्थापित गर्नुपर्छ भन्ने निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : नारीवाद, पितृसत्ता, प्रतिरोध चेतना, लैङ्गिक विभेद, समावेशी व्यवस्था ।

१. विषयपरिचय

नेपाली नारीहरू राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक मूल्यका दृष्टिले निकै पछाडि पारिएका छन् । महिलाहरू पुरुषका तुलनामा आफ्ना थुप्रै हकअधिकारबाट वञ्चित गरिएका छन् । शारीरिक बन्नेट (पुलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग) को भिन्नता भए तापनि जैविक दृष्टिकोणले नारी र पुरुष समान छन् । तर सामाजिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक मूल्यमान्यता र पितृसत्ताका कारण उनीहरू पछाडि पारिएका छन् । यसरी हेर्दा नेपाली नारीहरू सीमान्तीय वर्गमा पर्दछन् । साहित्य सीमान्तीय वर्गको पहिचान, प्रतिनिधित्व तथा प्रतिरोधको मुद्दा उठाउने कुरामा इतिहासभन्दा बढी मित्रवत् रहेको पाइन्छ । त्यसैले साहित्यिक कृतिमा नारी वर्गको स्वतन्त्रता, समानता, अस्तित्व तथा भूमिका जस्ता चेतनाको खोजी गर्नु उपयुक्त विषयक्षेत्र हो । उत्तरवर्ती चरणका नेपाली कवितामा उत्तरआधुनिकतावादी, बहुलवादी, बहुसांस्कृतिक, साइबर चेतना, कोरोनाको महामारी र प्रभाव, राजनीतिक विकृतिप्रति व्यङ्ग्य, विद्रोह आदि अनेक प्रवृत्तिहरूका साथै नारीचेतनाका स्वरहरू पनि सशक्त ढङ्गमा उठाइएको पाइन्छ । यी कविताका विषयमा विभिन्न दृष्टिकोणबाट अध्ययन तथा विश्लेषण भए तापनि नारीचेतनाका दृष्टिकोणले त्यति भएको पाइँदैन । त्यसैले यस चरणका कवितामा नारीचेतनाका के कस्ता स्वरहरू मुखरित भएका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गर्नु उपयुक्त विषयक्षेत्र हो । प्रस्तुत लेख त्यसै विषयलाई मूल समस्या बनाई त्यसको निरूपण गरिएको छ ।

२. अध्ययनविधि

प्रस्तुत शोधलेख पुस्तकालय स्रोतको प्रयोग गरी प्राप्त सामग्रीको विश्लेषणका आधारमा तयार गरिएको छ । विश्लेषणका लागि छनोट गरिएका कविताहरूलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा र नारीचेतनाका बारेमा लेखिएका सैद्धान्तिक पुस्तक तथा अवधारणात्मक लेखहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यो अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको भएकाले सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यद्वारा गरिएको छ । सामग्रीको सङ्कलन सोद्देश्य नमुना छनोट विधिबाट गरिएको छ । यसमा सङ्कलित सामग्रीको अर्थापनका लागि विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ । सङ्कलित कविताहरूमा नारीचेतनाको खोजी गर्दा उदार नारीवाद, आमूल नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद र समाजवादी नारीवाद आदि सिद्धान्तलाई आधार बनाई गरिएको छ । यसमा कुन्ता शर्माका 'बहिनी विद्रोह बोल्छे' र 'आमा', अमृता स्मृतिको 'मैनाको आधुनिक गीत', सुमिनाका 'आँधी बन्न अभ्यस्त मान्छे', 'जङ्गली फूल', 'म भत्काउन अभ्यस्त छु', 'पक्षपाती', तिला लेकालीको 'म दुबो', प्रगति राईको 'छोरी जन्माउँछु', विमला तुम्बेवाका 'छोरी' र 'सच्याऊ यो इतिहास', दीपा मेवाहाङ राईका 'बोधले छामेर', 'आमा', दीपा राई पुनको 'एई ! आदर्श पुरुष', सुष्मा रानाहँमाका 'बागदातामा अल्फ्रेको रुड्री' र 'नारी', गीता कार्कीको 'चराको आवाज, चराको सङ्गीत र आमा', रश्मि भट्टको 'सन्दर्भ नारी दिवस' आदि कवितालाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

३. सैद्धान्तिक आधार

नारी र पुरुष लिङ्गगत रूपमा भिन्न भए तापनि जैविक रूपमा समान छन् तर सामाजिक र सांस्कृतिक संरचनामा भने नारीलाई आफ्ना अधिकारबाट वञ्चित गरिएको छ । हाम्रो समाज र घरपरिवारमा छोरीलाई विभेद गर्ने जुन परिपाटी छ, त्यसविरुद्ध आवाज उठाउनु नारीचेतना हो । नारीको अधिकार स्थापित गर्ने आन्दोलनका क्रममा नारीवादका विभिन्न धार विकसित भएका छन् । यसरी विकसित नारीवाद महिलामाथि हुने शोषण, विभेद, असमानता आदिका विरुद्ध सङ्गठित भई गरिने आन्दोलनका साथै वैचारिक दर्शन पनि हो । साहित्य समालोचनामा नारीवादको उठान बेट्टी फ्राइडनले गरेकी हुन् (त्रिपाठी, २०६७, पृ. ४६०) । नारीवादले समाजका हरेक क्षेत्रमा पुरुषसह समान अधिकारको माग गर्दछ । नारीवाद घरभित्र र घरबाहिर महिलाले सम्मान र समानता पाउनका लागि तथा आफ्नो जीवन र शरीरका बारेमा स्वयम् निर्णय गर्ने अधिकारका लागि गरिने सङ्घर्ष हो (पन्त, २०७८, पृ. १४) । समग्रमा पितृसत्ताले निर्माण गरेको सामाजिक नीति, धर्म, कानून आदिका माध्यमबाट जुन लैङ्गिक विभेद गरिएको छ, त्यसविरुद्ध आवाज उठाउने क्रममा नारीवादको जन्म भएको हो । नारीवादका मुख्य धारहरूमा **उदार नारीवाद, आमूल नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, समाजवादी नारीवाद** रहेका छन् । यिनीहरूका साथै मनोविश्लेषणात्मक, उत्तरसंरचनावादी, उत्तरआधुनिकतावादी, कालावादी, समलैङ्गिक, उत्तरउपनिवेशवादी, उत्तरनारीवादी, नारीवादी तेस्रो धार आदि पनि रहेका छन् (त्रिपाठी, सन् २०१२, पृ. ७४) । यी नारीवादी चिन्तनले नारीचेतनाको विकास गरेका छन् ।

उदार नारीवादले पितृसत्ताको विरोध गर्दै सामाजिक संरचनामा सुधार चाहन्छ । यसले नारी र पुरुष समान हुनुपर्ने धारणा राख्दै व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई महत्त्व दिन्छ । यिनीहरू क्रान्तिकारी परिवर्तनतर्फ नभई क्रमिक सुधारतर्फ अग्रसर हुन्छन् । उदार नारीवादले महिलाको व्यक्तिगत स्वतन्त्रताका साथै सामाजिक न्याय तथा लैङ्गिक समानताको वकालत गरेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा बेटी फ्राइडनको *द फेमिनिन मिस्टिक* (सन् १९६३) कृति महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यसमा उनले महिलाले पनि पुरुषसह सबै खाले अधिकार पाउनुपर्छ भन्ने धारणा राखेकी छन् (बाउडेन र मुमेरी, सन् २००९, पृ. १६) ।

आमूल नारीवादले सुधारमा भन्दा आमूल परिवर्तनका लागि गरिने क्रान्तिमा विश्वास राखेको पाइन्छ। यस धारको सुरुआत केट मिलेटको सेक्सुअल पोलिटिक्स (सन् १९७०) कृतिसँगै भएको मानिन्छ। यस धारमा सुलामिथ फायरस्टोन, मेरी डेली, एन्ड्रिया दोर्किन, अडे लर्ड आदि समालोचकहरू रहेका छन् (पन्त, २०७८, पृ. ४४)। यस धारले वैवाहिक सम्बन्धले नै नारी घर-परिवारभित्रै विभेदमा परेकी हो भन्ने ठान्दै विवाह सम्बन्धलाई नै निषेध गर्नुपर्ने विचार राखेको पाइन्छ। सङ्गठित भएर वैवाहिक व्यवस्थालाई निमित्तचान्न पार्नु आमूल नारीवादको लक्ष्य हो (म्याडसेन, सन् २०००, पृ. १५३)। मार्क्सवादी नारीवादले पितृसत्ता तथा पुँजीवादविरुद्ध क्रान्ति गरी नयाँ समाजको स्थापना गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ। मार्क्सवादी नारीवादको उठान एङ्गोल्सद्वारा लिखित परिवार, निजी सम्पत्ति र राज्यको उत्पत्ति पुस्तकबाट सुरु भएको मानिन्छ (त्रिपाठी, २०७०, पृ. १६)। एङ्गोल्सको यसै विचारबाट प्रभावित भएर मार्क्सवादी नारीवादीहरू लैङ्गिक विभेद हटाउन क्रान्तिका पक्षमा उभिएका हुन्। उनीहरू पुँजीवादी आर्थिक संरचना र सांस्कृतिक संरचनालाई लैङ्गिक असमानताको स्रोत मान्छन् र साहित्यिक कृतिको अध्ययन गर्दा वर्गीय एवं लैङ्गिक सम्बन्धको विश्लेषण गर्छन्। समाजवादी नारीवादले सामाजिक व्यवस्थाभित्र विद्यमान लैङ्गिक विभेदको अन्त्यका लागि नारी र पुरुषबिच समानता हुनुपर्छ भन्ने माग गर्दछ। यिनीहरू मार्क्सवादीहरूभन्दा वर्गीय द्वन्द्व स्वीकार गर्छन् तर समाजमा वर्गीय व्यवस्था आउनुभन्दा पहिल्यै नारीहरू पुरुषका अधीनमा रहेकाले नारी शोषणको कारण वर्गीय विभेद मात्र हो भन्ने कुरा मान्दैनन्। उनीहरू पुँजीवाद र पितृसत्तालाई अन्योन्याश्रित ठान्छन् र घरेलु कामकाजको पुनर्विभाजन र समान कामका निमित्त समान पारिश्रमिकको कुरा उठाउँछन्। यसले पितृसत्तालाई समाजको आर्थिक प्रणाली मान्दै त्यसमा रहेको शोषणको अन्त्य गरी समतामूलक समाज निर्माण गर्नुपर्ने कुरा व्यक्त गर्दछ (बिस्ले, सन् १९९९, पृ. ६४)। यसले पनि नारीचेतनाको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको पाइन्छ।

उपर्युक्त सबै नारीवादीहरू मुख्य रूपमा नारीवर्गमाथि हुने शोषण र विभेदको कारण पितृसत्तालाई मान्छन् र नारीमाथि हुने शोषण र असमानताका विरुद्ध आवाज उठाउँदै स्वतन्त्रता, समानता र अधिकारको माग गर्दछन्। समाजमा पितृसत्ताले थोपरेको पुरुषकेन्द्री भाष्यप्रति असहमति प्रकट गर्दै परम्परित मूल्य र मान्यताको विरोध गर्छन्। त्यसैले नारी र पुरुषका बिचमा समानता ल्याउन गरिने आन्दोलनलाई नै नारीवाद भनिन्छ (लर्बर, सन् २००५, पृ. १)। अर्थात् महिलाको सामाजिक र राजनीतिक हैसियतका बारेमा विचार र कर्म गर्ने तथा त्यस विचार र कर्मलाई प्राप्त गर्न गरिने प्रयत्नलाई नारीवाद भनिन्छ (त्रिपाठी, २०६८, पृ. ६५)। उत्तरवर्ती कवितामा नारीचेतनाका स्वरहरू निकै मात्रामा देखिएका छन्। यस लेखमा लैङ्गिक असमानताको विरोध, नारी अस्तित्वको खोजी, स्वतन्त्रताको पक्षधरता, प्रतिरोध चेतना, पितृसत्ताको विरोध, परिवर्तनको चाहना, अन्यायको विरोध, नारीहरूलाई अघि बढ्न आह्वान, मातृत्वको महिमा, मातृत्वको पीडा आदि शीर्षकमा नारीचेतनाको अध्ययन गरिएको छ।

४. विमर्श र परिणाम

प्रस्तुत लेखमा उत्तरवर्ती नेपाली कवितामा नारीचेतना के-कसरी देखा परेका छन् भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ। यसमा प्रगति राई, विमला तुम्बेवा, अमृता स्मृति, कुन्ता शर्मा, गीता कार्की, तिला लेकाली, दीपा राई पुन, दीपा मेवाहाड राई, रश्मि भट्ट, सुमिना, सुष्मा रानाहँमा आदि कविका कवितालाई आधार सामग्री बनाइएको छ।

४.१ लैङ्गिक असमानताको विरोध

लैङ्गिक असमानताको विरोध नारीचेतनाको सशक्त रूप हो। लैङ्गिक असमानताको विरोध उदार नारीवादबाट विकसित नारीचेतना हो। उदार नारीवादका अनुसार जैविक दृष्टिकोणले नारी र पुरुषमा विभेद छैन। लैङ्गिक विभेद

वा असमानता सामाजिक नियम, कानून आदिले जन्माउँछ। नियम, कानून, धर्म आदिमा असमान व्यवहार गरियो भने लैङ्गिक विभेदको सिर्जना हुन्छ। पितृसत्तात्मक सोच, समाजले निर्माण गरेका धर्म, संस्कृति आदिका कारण नेपाली समाजमा नारीहरू अहिले पनि विभेदमा छन्। छोरालाई प्राथमिकता दिएर छोरीलाई विभेद गर्ने चलन नेपाली घरपरिवार र समाजमा अभै पनि छ। छोरीहरूलाई छोराबराबर अंश दिइँदैन। सबै समुदायमा नभए पनि महिनावारी बार्ने र छाउपडी प्रथा भेल्न बाध्य हुने परिस्थिति यस समाजमा छ। राजनीतिमा महिलालाई अभै अगाडि ल्याउन सकिएको छैन। खोज्दै जाने हो भने विभेदका यस्ता अनेक रूपहरू पाइन्छन्। त्यसैले साहित्यमा यस्ता कुराको विरोध भइरहेको पाइन्छ। उत्तरवर्ती चरणका कवितामा लैङ्गिक विभेदको विरोध टड्कारो रूपमा पाइन्छ, जस्तै :

कुलकुलाएर बग्ने खोला जस्ती
कोमल र शान्त मेरी बहिनी
हिजोआज अशान्त भएकी छ

करूप चिन्तन विरुद्ध
विकृत शोषणहरू विरुद्ध
अदृश्य बन्धनहरू विरुद्ध
बहिनी द्वन्द्वको समायोजन गर्छे
बहिनी युद्धको उद्घोष गर्छे।

(शर्मा, २०७५, पृ. ३४-३५)

यस कवितांशमा समाजमा विद्यमान लैङ्गिक असमानता र शोषणका कारण खोला जस्ती कोमल र शान्त बहिनी हिजोआज अशान्त भएकी र समाजमा विद्यमान करूप चिन्तन, विकृत शोषणहरू र अदृश्य बन्धनहरूका विरुद्ध द्वन्द्वको समायोजन गर्दै युद्धको उद्घोष गर्छे भनेर विद्रोहात्मक स्वर प्रस्तुत गरिएको छ। मानिस जन्मिँदा खोला जस्तो कोमल र शान्त हुन्छ तर जब आफूलाई हेप्ने, शोषण गर्ने र बन्धनमा राख्ने कुराहरू देख्दै र भोग्दै गएपछि त्यही मानिस अशान्त हुन्छ। यस कवितामा बहिनी अशान्त हुन्छे भनिएको हुँदा लैङ्गिक असमानताको विरुद्धमा एउटी नारी अशान्त भएको र अन्याय, अत्याचार र शोषणका विरुद्ध युद्धको उद्घोष गरेको भाव यसमा प्रकट गरिएको छ।

लैङ्गिक विभेद एक पक्षमा मात्र नभएर अनेक पक्षमा हुने गरेको छ। हिजोको पुस्ताले त्यो विभेद सहेरै बस्यो। हजुरआमाको पुस्ता चुपचाप बस्यो। आमा पनि मौन रहिन्। दिदीको आवाज पनि युगले निमोठ्यो। तर अबका नारीहरू भने शिक्षित र चेतनशील छन्। त्यसैले अन्यायका विरुद्ध विरोध गर्छन्। यस्तै विरोध गरिएको एक उदाहरण अमृता स्मृतिको मैनाको आधुनिक गीत कवितामा यस प्रकार प्रकट भएको छ :

'सुवासले दिन्छ उसको चिनारी
फूलले गर्नु पर्दैन आफ्नो विज्ञापन'
यति भनेर हजुरआमा चुप बसिन्।

हुनु त फूल जस्तो हुनु
चुँडेर फाल्नेलाई पनि सुवास दिनु
यही भन्दै आमा मौन रहिन्।

बोल्नु मिथ्या हो
भुक्नु धर्म हो भन्दै
मेरै युगले निमोठ्यो दिदीको आवाज ।

लामो छ तेरो बाको नाक
हाम्रो कठिन परीक्षापछि ठाडो हुन्छ
सामान्य कुराले नि काटिन्छ
तर बाको नाक ठाडो हुनु र काटिनुमा
नाक नभएका हामीहरू नै जिम्मेवार हुन्छौं ।

त्यही नाक राख्न,
हजुरबाको आदिम पाठशालामा
तैले पनि गाइस् मैनाको आधुनिक गीत ।

आज तेरो आँखाको उडेको रङ्ग
निधारको पसिना हेदै सोच्छु
तेरो सिउँदोमा लत्पत्याइएको रातो रङ्ग
तँमाथि उसको स्वामित्व वा उसको विजय हो ?
कुनै रजस्वलाको रक्तश्राव
या बलात्कारपछिको आलो रगत ?

तँलाई थाहै छ हाम्रो आवाजमा
सिस्नुपानी लगाइरहन्छ समय
भन् छोरी,
अभै आरतीको दियो बालिरहन्छेस्
कि बोक्छेस् चण्डीको आधुनिक मसाल ?

(स्मृति, २०७९, पृ. २६-२८)

प्रस्तुत कवितामा हजुरआमाको पुस्ता, आमाको पुस्ता, छोरीहरूको पुस्ता गरी तीन ओटै पुस्तामा नारीहरू लैङ्गिक विभेदमा परेको शोषित अवस्था प्रस्तुत गरी अब पनि पुरुष सत्ताको गुणगानमा आरतीको दियो बालिरहने हो कि चण्डीको रूप धारण गरेर विद्रोहको मसाल बोक्ने हो भनेर प्रश्न गरिएको छ । यसमा हजुरआमा र आमाको पुस्ताले पुरुषको अधीनमा रही फूल जस्तो सुवास छर्न सक्नुपर्छ, चुँडेर फाल्नेलाई पनि सुवास दिनुपर्छ भन्ने मानसिकतामा बस्नु पर्‍यो । 'भुक्नु धर्म हो' भन्दै आफ्नै दिदीको आवाज पनि यो आधुनिक युगले निमोठेकै छ । तर आजको उत्तरआधुनिक युगमा पनि नारीहरूप्रति हुने यस्ता दमनहरू सहेर बस्ने हो भने नारीको अस्तित्व समाप्त हुन्छ भन्ने धारणाबाट प्रेरित भई पौराणिक कालमा दुर्गाले चण्डीको रूप धारण गरेर दैत्यहरूको विनाश गरेभैं अब सचेत नारीहरूले चण्डीको रूप धारण गरी लैङ्गिक विभेद र पुरुष हैकमका विरुद्ध मसाल बोक्नुपर्ने आह्वान यसमा गरिएको छ । नारीचेतनाको यो सशक्त आवाज हो ।

४.२ नारी अस्तित्वको खोजी

नारी अस्तित्व नारीको स्वत्व वा पहिचानसँग जोडिन्छ। अस्तित्ववादी चेतना जीवन र जगत्मा विसङ्गतिको बोध गर्दै व्यक्तिको स्वतन्त्र निर्णय तथा उत्तरदायित्वलाई सकार्ण अनि जीवनको सही अर्थ खोज्ने दार्शनिक मान्यता हो। सिमोन द बुभायरले उनको *द सेकेन्ड सेक्स* (सन् १९५६) कृतिमा नारी स्वतन्त्रता र अस्तित्वको कुरा सशक्त ढङ्गमा उठाएकी छन्। उत्तरवर्ती नेपाली कवितामा पनि नारी अस्तित्वको खोजी भएको पाइन्छ। नारी अस्तित्वको खोजी सुमिनाको आँधी बन्न अभ्यस्त मान्छे कवितामा यस प्रकार अभिव्यक्त छ :

यो समाज बीभत्स दृश्य लिएर
मेराअघि आउँछ भने
म करुणाको आँखाले त्यसलाई नियाल्न सकिदैन
मलाई हनु छ कठोर
मैले आफूभित्र जागृत संवेदनालाई कुल्चिनु छ
हुर्काउनु छ यसैगरी आवेग र सवेगहरू
हुनु छ निर्मम
म यतिबेला
अस्तित्वको आकाशमा मडारिएको
आँधीको सामना गर्न
स्वयं आँधी बनेर
युगको आँगनमा उभिइरहेकी छु।

(सुमिना, २०८०, पृ. २८-२९)

यस कवितांशमा आफ्नो अस्तित्वमाथि नै धावा बोलिरहेको यो समाजको बीभत्स दृश्य देखेपछि त्यसविरुद्ध लड्न आफूमा भएको मानवीय संवेदनासमेत बिसिँएर निर्मम बनी त्यो अस्तित्वमाथि धावा बोल्ने आँधीको सामना गर्न स्वयं आँधी बनेर नारी यस युगको आँगनमा उभिइरहेको भाव व्यक्त गरिएको छ। यसमा नारी अस्तित्वको रक्षा गर्न नारी स्वयं आँधी बन्ने उद्घोष पनि गरिएको छ। नारी अस्तित्वको अर्को एक उदाहरण तिला लेकालीको म दुबो कवितामा हेरौं :

म दुबो
मलाई निमोठ/उखेल/घोच/काट
अर्थात् सुकाऊ चर्को घाममा
वा डुबाऊ समुद्र/हिउँमा
वा भुङ्ग्रोमा पिल्स्याऊ।
म भन् हरियो भई
भाँगिएर पलाउने छु।

(लेकाली, २०८०, पृ. ७८)

यसमा नारीलाई दुबोसँग तुलना गरी आफ्नो अस्तित्वका बारेमा सशक्त विचार अभिव्यक्त गरिएको छ । यसमा दुबोलाई जति निमोठे पनि, उखेले पनि, घोचे पनि, काटे पनि, चर्को घाममा सुकाए पनि अथवा समुद्र वा हिउँमा डुबाए पनि माटोको साथ पाउने बित्तिकै हरियो भएर पलाएभन्ने नारी पनि सामाजिक शोषण, अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, कुरीति आदिले जति पिरोले पनि ऊ नयाँ उमङ्गका साथ उभिन सक्छे भन्ने भाव व्यक्त गरी नारी अस्तित्वको पक्षमा वकालत गरिएको छ ।

नेपाली समाजमा छोरालाई वंशको उत्तराधिकारी र छोरीलाई अर्काको नासोका रूपमा लिने गरिएको छ । त्यसैले नारी अस्तित्वको वकालत गर्दा कतिपय कविहरूले सहअस्तित्व र सहवंशाधिकारको कुरा उठाउँदै छोरी हुनुमा गर्व गर्नुपर्ने विचार पनि व्यक्त गरेको पाइन्छ । छोरामान छोरीको सहअस्तित्व र सहवंशाधिकारको कुरा प्रगति राईको छोरी जन्माउँछु कवितामा यस प्रकार व्यक्त भएको छ :

प्रत्येक देशले
 प्रत्येक मिनेटमा एउटा नयाँ नागरिक जन्माउँछ
 म छोरी जन्माउँछु ।
 यस अर्थमा पनि कि-
 मेरी आमाको सपनाभन्दा बेगल
 मैले भोगेको जिन्दगीभन्दा पनि अझ फरक
 सह-अस्तित्वको युद्ध
 सह-वंशाधिकारको कानून
 सह-सङ्घर्षको नीतिमाथि गर्नु छ- हस्ताक्षर ।
 (राई, २०६६, पृ. ३८)

यस कवितांशमा 'छोरी जन्माउँछु' भनेर छोरी जन्मँदा सबैले गौरव गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । यो कुरा छोरी जन्मँदा नाक खुम्च्याउने पितृसत्तात्मक सोच भएकाहरूका लागि एउटा सशक्त प्रतिरोधी चेतना पनि हो र नारीवादी चेतना पनि हो । यसले समाजमा नारी र पुरुष समान भएकाले समान वंशाधिकार र समान सहअस्तित्वको कानून निर्माण गर्नुपर्ने कुराको वकालत गरेको छ ।

छोरालाई वंशको उत्तराधिकारी ठान्ने हाम्रो समाजले छोरी जन्मँदा नाक खुम्च्याउँछ । यसरी छोरी जन्मँदा नाक खुम्च्याउने पुरातन समाजका विपरीत छोरीको जन्ममा खुसी व्यक्त गर्दै लेखिएको कविताको एक अंश विमला तुम्खेवाको कवितामा हेरौं :

साँच्चै,
 तिमी जन्मियौ यो पृथ्वीमा,
 मैले चाहे जस्तै
 तिम्रो चेप्टो नाक, चिम्लो आँखा र उज्यालो अनुहार
 मेरै प्रतिरूप थियौ,
 सबभन्दा खुसीको कुरा

तिमी छोरी भएर जन्मियौ ।

(तुम्बेवा, २०७५, पृ. २४)

आजको उत्तरआधुनिक युगमा अबै पनि हामीले छोरा र छोरीमा भेद गर्नु भनेको अशोभनीय कुरा हो । सन्तान जे जन्मियोस् त्यसलाई सहर्ष स्वीकार गर्नुपर्छ । त्यसैले यसमा छोरीको जन्म हुँदा आफू अत्यन्त खुसी भएको भाव व्यक्त गरिएको छ । छोरी जन्मँदा खुसी प्रकट गर्नु नारीचेतनाको गर्बिलो उदाहरण हो ।

४.३ स्वतन्त्रताको पक्षधरता

स्वतन्त्रता व्यक्तिको वैयक्तिक अधिकार हो । कुनै प्रकारको धार्मिक पर्खाल, सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक आदि विभेद नभई आफू खुसी बाँच्न पाउनु स्वतन्त्रता हो । जसरी एउटा छोरोमान्छे समाजमा स्वतन्त्र छ, त्यसरी नै नारी पनि स्वतन्त्र हुन पाउनुपर्छ भन्ने विचार नारी स्वतन्त्रताको पक्षधरता हो । नारी स्वतन्त्रताको कुरा प्रायः सबैले उठाए पनि आमूल नारीवादीहरूले भने निकै चर्को रूपमा उठाएका छन् । उनीहरू विवाह संस्था नै तोड्नुपर्छ भन्ने पक्षमा वकालत गर्छन् । तर स्वतन्त्रताको नाममा छाडा तन्त्र होइन, देश र समाजको एउटा निश्चित दायराभित्र नारीहरूले पनि पुरुषसरह काम गर्न पाउनु नारी स्वतन्त्रता हो भन्ने कुरा उदार नारीवादीहरूको रहेको छ । उत्तरवर्ती चरणका नेपाली कवितामा उदार नारीवादीहरूकै विचारसँग मिल्ने नारी स्वतन्त्रताका पक्षमा विभिन्न स्वरहरू उठाइएको पाइन्छ, जस्तै-

थाहा छैन मलाई

बगैँचाका अनुशासनहरू

पालना गर्दिन म

मालीका विधानहरू

म त स्वाभिमानी पहराछेउ निर्भीक फुलेकी

एक जङ्गली फूल

चुँडनुअघि अवश्य सोच्नु

रगताम्य हुन सक्छन्, तिम्रा सुकोमल हातहरू ।

(सुमिना, २०८०, पृ. १९)

सुमिनाको यस कवितांशमा पहराछेउ निर्भीक फुलेको एक जङ्गली फूललाई विम्ब बनाएर नारी स्वतन्त्रताका पक्षमा आफ्ना धारणाहरू राखिएको छ । पहरामा फुलेको जुन फूल हो, त्यो प्रकृतिको आफ्नै नियमले फुलेको हो । त्यसलाई कुनै मालीले स्याहारेको होइन । त्यो कसैले गमलामा अथवा घरको बगैँचामा रोपेको फूल होइन । त्यो त प्रकृतिको नियमित आकस्मिकताबाट आफैँ आफ्ना लागि फुलेको फूल हो । त्यसैगरी नारी पनि स्वाभिमानी विचारका साथ समाजमा उपस्थित एक मानव हो । फूलको आफ्नै सौन्दर्य भएभैं नारीको पनि आफ्नै सौन्दर्य हुन्छ । फूलको सौन्दर्य कसैका लागि होइन, त्यो प्रकृतिको उपज हो । त्यसैगरी नारी पनि एक नारीसौन्दर्य हो । त्यो कसैका लागि होइन । त्यसलाई जबरजस्ती चुँड्न खोज्नु हुँदैन । यसलाई स्वतन्त्र फुल दिनुपर्छ भन्ने भाव यसमा पाइन्छ । नारी स्वतन्त्रताका पक्षमा प्रकट यस्तै विचार सुमिनाको जङ्गली फूल कवितामा यस प्रकार छ :

मलाई मन्जुर छैन
 माछा बनेर
 सुन्दर अक्वेरियमभित्र सजिन
 मलाई कहाँ मन्जुर ?
 पिँजडाभित्रको सजिलो जिन्दगी
 न भयो मन्जुर
 कुनै शासकको आदेश पालना गर्ने
 बफादार कुकुरको जुनी ।

(सुमिना, २०८०, पृ. ३१)

नेपाली समाजमा नारीहरू जन्मदेखि मृत्युसम्म नै पुरुषको अधीनमा हुन्छन् । जन्मेदेखि बाबुको अधीन, दाजुभाइको अधीन, विवाहपछि श्रीमान्को अधीन, छोरा जन्मेपछि छोराको अधीनमा हुन्छन् । नारी स्वतन्त्र कहिले हुने त ? कहिलेसम्म ऊ पुरुषशासित समाजको बन्धनमा बस्ने हो ? यसको जवाफ कसैसँग छैन । महिलाहरू पुरुषको खेलौनाभैँ ठानिएका छन् । नारीहरूको यस्तो अवस्था देखेपछि नारीवादी चिन्तकहरू विरोधमा ओर्लनु स्वाभाविक हो । जहाँ असह्य वेदना हुन्छ त्यहाँ स्वतन्त्रताका पक्षमा आवाजहरू उठ्छन् । यसमा अक्वेरियमभित्र थुनेर राखिएको माछाले बाँच्नका लागि पानी पाए तापनि सीमित क्षेत्रमा थुनिएभैँ पितृसत्ताको बन्धनभित्र थुनिन आफूलाई मन्जुर नभएको भाव यसमा व्यक्त गरिएको छ । त्यसैगरी यसमा पिँजडारूपी पुरुष सत्ताको अधीनमा बस्नुपर्ने कुरामा पनि असन्तोष व्यक्त गर्दै शासकको आदेश पालना गर्ने बफादार कुकुरको जुनी मन्जुर नभएको भाव प्रकट गरिएको छ । स्वतन्त्रताका पक्षमा लेखिएको यस्तै भाव दीपा मेवाहाड राईको बोधले छामेर कवितामा यस प्रकार व्यक्त छ :

चाहन्छौँ भने मलाई वृक्षभैँ फुल देऊ
 परिबन्दको सोकेसमा राखेर सजाउन नखोज
 सुगन्ध बोकेर
 म बगैँचामा फुल चाहन्छु
 स्वतन्त्र हावाको स्वास-प्रश्वासभैँ नसा नसामा
 भड्कार भरेर फैलन चाहन्छु
 यदि यसो हुन पाइन भने
 फूल हुनुको अस्तित्व हराउन सकछ मेरो ।

(मेवाहाड राई, २०७८, पृ. ५८)

यसमा वृक्ष र बगैँचामा फुलेका फूलको विम्ब प्रस्तुत गर्दै जसरी बगैँचामा फूलहरू स्वतन्त्र फुलेका हुन्छन् त्यसरी नै आफू पनि स्वतन्त्र भई फुल चाहेको कुरा व्यक्त गरिएको छ । स्वतन्त्रताको चाहना मानवमा मात्र होइन, सबै प्राणीमा हुन्छ । त्यसमा पनि नारीहरूले सामाजिक परिबन्दका कारण स्वतन्त्र रूपमा फुलन र फलन पाएका छैनन् । फूलले फुलन नपाउने हो भने फूल हुनुको अस्तित्व हराएर गएभैँ नारी अस्तित्वको दावीका साथ यसमा आफू स्वतन्त्र फुलन चाहेको कुरालाई सशक्त ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.४ प्रतिरोध चेतना

आमूल नारीवादीहरू यौनजन्य शोषण र लैङ्गिक विभेदप्रति विद्रोह र प्रतिरोध गर्दछन् । उत्तरवर्ती कवितामा पाइने अर्को विशेषता प्रतिरोध चेतना पनि हो । प्रतिरोध चेतनाकै कारण नारीहरूमाथि हुने गरेका शोषण र बेथितिका विरुद्ध लड्ने प्रेरणा प्राप्त हुन्छ । प्रतिरोध चेतना सुमिनाको पक्षपाती कवितामा यस प्रकार छ :

म काँडाप्रेमी हुँ
 र, हुँ प्रतिवादी फूलहरूकै
 फूलहरू स्वभावतः
 स्वीकारोक्ति दिन्छन्
 काँडाहरू निसड्कोच
 प्रतिरोधी हुन्छन्
 हो
 म अनुयायी हुँ
 शोषण र बेथितिविरुद्ध
 ज्वाला बनेर दन्किरहने प्रमिथसको
 जसले बेफिक्री मृत्युलाई चुनौती दिन्छ
 म त्यही विद्रोहको पक्षपाती हुँ ।

(सुमिना, २०८०, पृ. १५५)

यसमा सर्वप्रथम फूलहरू स्वभावतः स्वीकारोक्ति दिन्छन् तर काँडाहरू भने प्रतिरोधी हुन्छन् भन्नेले कुरा प्रतिरोधी विचार व्यक्त गरिएको छ । यसमा आम नारीहरू स्वभावैले फूल जस्तो कोमल हुन्छन् र समाजका सबै शोषण सहन्छन् । उनीहरू समाजका बेथितिविरुद्ध प्रतिरोध गर्न सक्दैनन् । तर आफू भने नारीहरूप्रति समाजमा हुने गरेका शोषण र बेथितिविरुद्ध मृत्युलाई समेत चुनौती दिई प्रमिथसभै ज्वाला बनेर दन्किरहने विद्रोहको पक्षपाती भएको विचार व्यक्त गरिएको छ । प्रमिथस गिसेली पौराणिक कथाका एक पात्र हुन् । उनी देवलोकवासी अग्नि देवता हुन् । उनले मानवको कल्याणका लागि स्वर्गमा देवताहरूको नियन्त्रणमा रहेको आगो चोरेर पृथ्वीमा ल्याएका थिए । यसरी मानव जातिका लागि आफ्नै सहजातिसँग विद्रोह गरेकाले उनलाई विद्रोही मानेर देवराज जिउसले एउटा कठोर सजाय दिए । उनलाई एउटा ठुलो ढुङ्गोमा साङ्गले बाँधियो । हरेक दिन एउटा चिल आउँथ्यो र उनको कलेजो लुछेर लान्थ्यो । रातभरमा त्यो कलेजो फेरि पलाउँथ्यो । त्यो चिल भोलिपल्ट फेरि आउँथ्यो र कलेजो लुछ्थ्यो । यो क्रम लामो समयसम्म चलिरह्यो । पछि देवताहरूको सहमतिविना नै हेराक्लस भन्ने अर्का देवताले उक्त पीडाबाट मुक्त गराए भन्ने कथा छ । त्यसैले उनलाई पश्चिमी जगत्ले मानवजातिको परम मित्र, सभ्यताको नायक र विकासको प्रतीकका रूपमा लिएको छ । नेपाली साहित्यमा प्रमिथसको प्रसङ्ग मानव कल्याणका लागि एक विद्रोही चरित्रका रूपमा लिने गरिन्छ । सुमिनाको यस कवितामा प्रमिथसलाई आदर्श पात्र मानेर समाजमा विद्यमान शोषण र बेथितिविरुद्ध लड्ने आफू सदैव लागि रहने भाव व्यक्त गरिएको छ ।

त्यसैगरी हाम्रो सभ्यता र संस्कृतिले छोरालाई प्राथमिकता दिई छोरीलाई अपहेलना गर्ने गरेको वास्तविक यथार्थ अहिले पनि देख्न सकिन्छ। यस्तै कुराको प्रतिरोध चेतना विमला तुम्बेवाको सच्याऊ यो इतिहास कवितामा यस प्रकार प्रकट भएको छ :

मलाई जेलभै लाग्छन्,
 यहाँका प्रत्येक सभ्यता र संस्कृति,
 मलाई सास फेर्ने मुस्कल भइरहेछ,
 धमिरा लागिसकेको माटोको ढिस्को जस्तो,
 मेरो जन्मदिनमा मनाउनु पर्दैन कुनै उत्सव,
 गर्नु पर्दैन कुनै नाटक,
 भर्खरै अस्पतालमा कति मारिँदै होलान् गर्भमा छोरीहरू
 भर्खरै कति मारिए होलान् यो धर्तीमा छोरीहरू।

(तुम्बेवा, २०७५, पृ. ४३)

४.५ पितृसत्ताको विरोध

नारी स्वतन्त्रताको कुरा गर्नेबित्तिकै केके कुराबाट स्वतन्त्र हुने भन्ने कुरा स्वतः उठ्न थाल्छ। त्यसको पहिलो जवाफ नै पितृसत्ताले थोपरेका शोषण र बन्धनहरूबाट मुक्ति भन्ने हुन्छ। पितृसत्ताको विरोध प्रायः सबै नारीवादीहरूले गरेका छन्। के हो त पितृसत्ता भनेको ? पितृसत्तालाई एउटा सामाजिक व्यवस्था र ढाँचाका रूपमा परिभाषित गरिन्छ। पितृसत्तामा महिलाहरूमाथि पुरुषहरूको वर्चस्व हुन्छ। उनीहरू त्यही नियममा टेकेर महिलाहरूमाथि शोषण र दमन गर्छन्। यसको तात्पर्य यो होइन कि महिलाहरू सबै कुराबाट वञ्चित छन्। यसमा यस कुराको विरोध छ कि पुरुषहरू महिलाभन्दा श्रेष्ठ छन् र उनीहरू पुरुषको नियन्त्रणमा रहनुपर्छ। आजको लोकतन्त्रमा महिलाहरूले धेरै कुराको अधिकार पाएका छन् तर जे जति कुराबाट वञ्चित छन् त्यसको विरोध त हुनै पर्छ। उत्तरवर्ती चरणका नेपाली कविहरू यस्ता कुरामा धेरै सचेत छन् र पितृसत्ताको हैकमप्रति विरोध गर्छन्। यस्तै विरोधको एक आवाज दीपा राई पुनको कवितांशमा यस प्रकार छ :

त्यही पुरुष अलि पर स्टेजमा
 नारी हक हितका कुरा गर्छ
 मौका पाए दिनलाई त्यहीं रात बनाउँछ
 मलाई भन्नु मन लाग्छ-
 एई ! आदर्श पुरुष
 कति कमजोर छौ तिमीहरू
 जन्मबाट मृत्युसम्मको सेरोफेरोमा
 नारीकै नाममा नरुमलिने हो भने
 बाँच्न पनि सक्दैनौ कदापि।

(राई पुन, २०६८, पृ. ३६)

यस कवितामा पुरुषको बोली र व्यवहारमा फरक भएको कुरामा गुनासो गर्दै व्यङ्ग्य गरिएको छ । नारीलाई आफ्नो उपभोग्य वस्तु ठान्ने त्यही पुरुष कुनै मञ्चमा भाषण गर्नु पर्दा भने नारी हकहितको कुरा गर्छ । तर मौका पाउँदा तिनै नारीको अस्मिताको ख्याल नगरी दिनलाई रात बनाउँछ । त्यसैले यसमा पुरुषको द्वैध चरित्रप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । पुरुषहरू जन्मेदेखि मृत्युसम्म नै नारीकै अधिपछि नरुमलिई बाँच्न सक्दैनन् तर तिनलाई नै उपभोग्य वस्तु ठानी शोषण गर्ने जुन खराब मनोवृत्ति पुरुषहरूमा देखा पर्छ, यसमा त्यसको विरोध गरिएको छ ।

४.६ परिवर्तनको चाहना

परम्परित संस्कारमा छोरीलाई विवाह गरिदिएर पराइघरमा दिइसकेपछि माइतीघरमा उसको अधिकार रहँदैन । आफू जन्मेको घर, हुर्किएको आँगन, आफूले पकाएर खाएको चुलो, खेतबारी आदिसँगको नाता टुट्छ । अब उसको नाता पराइघरसँग जोडिन्छ । नारीहरूका लागि यो ठूलो पीडाको विषय हो । त्यसैले सबै नारीवादीहरूले परम्परित सामाजिक संरचनामा परिवर्तन चाहेका छन् । उत्तरवर्ती चरणका नेपाली कवितामा यस विषयमा प्रश्न उठाई परम्परित संस्कारमा परिवर्तन गर्न चाहेको भाव व्यक्त भएको पाइन्छ । सुष्मा रानाहँमाले राई जातिमा छोरीको विवाह गर्दा माइतीको चुलोबाट अलग गर्ने बागदाता प्रथाको विरोध यस प्रकार गरेकी छन् :

आपा,
म जन्मेकै देशमा बस्न चाहन्छु
म जन्मेकै चुलामा मर्न चाहन्छु
नागरिकता त्यागेर हिँडेको छोरोले
पराइ देशमा बाँच्न सकेन भने
बागदाता लिएर हिँडेकी छोरीले
पराइघर रिभाउन सकिन भने
कहाँ जाने उनीहरू ?

(रानाहँमा, २०७७, पृ. १११)

यस कवितामा छोरीलाई विवाह गरी कुटुम्बघर पठाउँदा कुटुम्बहरूलाई जुन वाचा गराइएको हुन्छ, यदि बागदाता लिएर हिँडेकी छोरीले पराइघर रिभाउन सकिन भने ऊ कहाँ जाने भनेर प्रश्न गरिएको छ । छेत्रीबाहुन समाजमा वर र वधू दुवैलाई अग्नि साक्षी राखी सात फेरा घुमाई कहिल्यै नछुट्टिने र एकले अर्काको साथ दिने भनी कसम खुवाउने चलन छ । राई जातिमा भने बागदाता गराउने चलन छ । यस प्रथामा छोरीलाई कुटुम्बघर पठाउँदा कुटुम्बहरूलाई वाचा गराइन्छ भने छोरीलाई माइतीको चुलाबाट अलग गरिन्छ । विवाहपछि छोरीहरूको नाता पराइघरसँग जोडिनु स्वाभाविक हो तर त्यो नाता-सम्बन्ध राम्रो हुन सकेन र छुट्नु पर्थ्यो भने माइतीसँगको नाता सम्बन्ध कायम नै रहनुपर्छ भन्ने भाव यस कवितामा व्यक्त गरिएको देखिन्छ । त्यसैले यसमा परिवर्तनका पक्षमा यसरी आवाज उठाइएको छ :

सम्बन्धलाई टुक्राउने नदी जस्तै यो संस्कार
म परिवर्तन गर्न चाहन्छु ।

(रानाहँमा, २०७७, पृ. ११३)

परम्परित संस्कारमा परिवर्तन गर्न चाहने जुन भाव यसमा व्यक्त गरिएको छ, त्यसले छोरीहरूको असुरक्षित भाव र पीडाबोधलाई उजागर गर्दै पुरानो परम्परामा परिवर्तन गर्नुपर्ने आवाज उठाइएको छ ।

४.७ अन्यायको विरोध

नारीमाथि हुने अन्याय र अत्याचारको विरोध सबै नारीवादीले गरेका छन् । उत्तरवर्ती चरणका नेपाली कवितामा नारीहरूप्रति हुने अन्याय र अत्याचारको विरोध सशक्त ढङ्गमा उठेको पाइन्छ । नारीहरूमाथि हुने अन्यायको विरोध गरिएको कविताको अंश यस प्रकार छ :

सुन,
म भोक सहन सक्छु
तिर्खा सहन सक्छु
निद्रा सहन सक्छु
पीडा सहन सक्छु
बिछोड सहन सक्छु
दुःख, दर्द सहन सक्छु
मसँग यी सब सहने आदत छ
अहँ १
म सक्दिन
अन्याय सहन सक्दै सक्दिन
कसैको अत्याचार सहन्न म ।

(रानाहँमा, २०७७, पृ. ८८)

यसमा बरु भोक सहन सक्ने, तिर्खा सहन सक्ने, पीडा सहन सक्ने, बिछोड सहन सक्ने, दुःख, दर्द सहन सक्ने तर अन्याय र अत्याचार सहन नसक्ने विचार प्रस्ट रूपमा व्यक्त गरिएको छ ।

४.८ नारीमुक्तिको आह्वान

आमूल नारीवाद र मार्क्सवादी नारीवादले नारीहरूलाई पुरातन व्यवस्था तोडी नयाँ व्यवस्थाका लागि अधि बढ्न आह्वान गरेको पाइन्छ । नारी दिवस महिला जागरुकतासम्बन्धी दिन हो । यो आठ मार्चमा विश्वभरि मनाइन्छ । राजनीतिक दृष्टिकोणले सुरु भएको भए तापनि वर्तमानमा नारी दिवस उनीहरूको हक-अधिकार, सशक्तीकरण र लैङ्गिक समानताका लागि मनाउने गरिएको छ । सर्वप्रथम संयुक्त राज्य अमेरिकाको सोसलिस्ट पार्टीले सन् १९०९ फेब्रुअरी २८ मा नारी दिवसको आयोजना गरेको थियो । यसपछि यो फेब्रुअरीको अन्तिम आइतबारका दिन मनाउन थालियो । सन् १९१० मा सोसलिस्ट इन्टरनेसनलको कोपनहेगनको सम्मेलनमा यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्रदान गरिएको थियो । त्यसबेला यसको प्रमुख उद्देश्य महिलाहरूलाई मत हाल्ने अधिकार सुनिश्चित गर्नु थियो । सन् १९१७ को महिला दिवसमा रसियन महिलाहरूले पनि गाँस, वास र कपासका लागि हडताल गरे । जारले सत्ता छाडे र अन्तरिम सरकारले महिलाहरूलाई मत दिने अधिकार प्रदान गर्‍यो । जुलियन क्यालेन्डरअनुसार फेब्रुअरीको अन्तिम आइतबार २३ फेब्रुअरीमा पर्‍यो । ग्रेगोरियन क्यालेन्डरअनुसार चाहिँ त्यस दिन आठ मार्च पर्‍यो । त्यसैले आठ मार्चलाई महिला दिवस

मान्न थालियो । हिजोआज भने मार्च महिनाभरि महिला दिवस मनाउने चलन छ । यही महिला दिवसका अवसरमा धेरै कविताहरू लेखिन्छन् र महिलाहरूलाई आफ्नो हक-अधिकारका लागि अघि बढ्न आह्वान गरिन्छ । यस्तै आह्वान गरिएको कविताको एक अंश यस प्रकार छ :

रूढिगत सङ्कीर्णता
र परम्पराको घुम्टोभिन्न
छ्योपिएर मात्र होइन
चुलोचौकोको दासताभिन्न
रुमलिएर मात्र पनि होइन
हिम्मत र साहसले दुई पाइला
अघि बढ नारी !

(भट्ट, २०७८, पृ. २०२)

यस कवितामा नारीहरूलाई पितृसत्ताको भाष्यले निर्माण गरेको रूढिगत सङ्कीर्ण मनोवृत्ति र परम्परागत बन्धनबाट छुटकारा पाउन चुलोचौकोभिन्न मात्र रुमलिनुपर्ने दास मनोवृत्तिबाट माथि उठी हिम्मत र साहसका साथ स्वतन्त्रताका पक्षमा अघि बढ्न आह्वान गरिएको छ । नारीवादी चेतनाको यो एउटा सशक्त उद्गार र शैक्षिक राँको हो ।

४.९ मातृत्वको महिमा

आमाको महिमा नारीको महत्त्व र गरिमा हो । पितृत्वलाई महत्त्व दिएर मातृत्वलाई दोस्रो दर्जाको मान्ने सामाजिक परम्पराविरुद्धमा आवाज उठाउनु नारीवादी चेतना हो । जन्मदाताका नाताले मानव समाजमा आमाको स्थान उच्च रहेको छ । त्यसैले शास्त्रहरूमा पनि 'मातृदेवो भवः' भनेर आमाको महिमा गाइएको पाइन्छ तर पितृसत्ताबाट प्रभावित रूढिग्रस्त समाजले भने आमाको गरिमा र महिमा बिर्सिएको छ । त्यसैले नारीचेतनाले आमाको महिमा र गरिमालाई उच्च सम्मान गरेको पाइन्छ । आमाको महिमा प्रकट गरिएको कवितांश यस प्रकार छ :

आमाको हृदयमा
सधैं दियो बल्छ
आमाका आँखा
साँभका जोरबत्ती हुन् ।
कति पिउँछन् ती आँखाले
सन्तानका दर्द...!!
.....
आमा तपस्विनी हुन् ... !
आमा सरोवर हुन् ... !
आमा अमृतकण्ड हुन् ... !!

(कार्की, २०७६, पृ. १५४)

गीता कार्कीको यस कवितांशमा आमाको हृदय आफ्ना छोराछोरीका लागि अँध्यारामा दियोले उज्यालो छरेभैँ भएको भाव प्रकट गरिएको छ । यसमा आमालाई छोराछोरीको दुःख आत्मसात गर्ने तपस्विनी, सरोवर र अमृतकुण्ड मानिएको छ । त्यसै गरी आमाको महिमा उच्च भएको विचार दीपा मेवाहाड राईको कवितामा यसप्रकार प्रकट भएको छ :

जमिन टेक्न अगावै
आमाको पाठेघरको ब्रह्माण्डबाट
चियाएको हुँ यो जगत्
तसर्थ
निर्धक्क भएर म भन्न सक्छु-
सृष्टिको संरचनामा
पहिलो लीला हुन् आमा ।

.....

समाजका असल र खराब बानी
छुट्याउन सिकेको हुँ
आमाकै पाठशालाबाट ।

.....

संसारका कति ठाउँमा पाइला टेकेँ
आमाको काख जति शान्ति कतै भेटाइँ
मलाई कसैले सोध्यो भने
शान्ति र आमा को पहिला हुन् ?
निर्धक्क भएर म भन्न सक्छु- आमा ।
तसर्थ- सृष्टिको सर्वत्र संरचना हुन्- आमा ।

(मेवाहाड राई, २०७८, पृ. ७७-७८)

यस कवितामा आमालाई सृष्टिकर्ता (जन्मदाता), पहिलो पाठशाला (राम्रो-नराम्रो सिकाउने), पालनकर्ता (हुर्काउने-बढाउने) र शान्तिको छहारी दिने सृष्टिकै सर्वोच्च संरचना मानिएको छ । यसले आमाको महत्त्व मानव जीवनमा मात्र नभएर सम्पूर्ण प्राणी जगत्मा भएको यथार्थलाई उजागर गरेको छ ।

४.१० आमाको पीडा

आमाको पीडा आम नारीको पीडा हो । आमाको पीडा व्यक्त गर्नु नारीचेतना हो । कतिपय मानिसहरू आमाको पीडा महसुस नै गर्दैनन् । त्यसलाई हल्का रूपमा लिन्छन् । आमाको पीडा के हो त्यो स्वयं भोग्नेलाई मात्र थाहा हुन्छ । स्वयं नारीहरूले पनि आफू आमा बनेपछि मात्र आमाको पीडा महसुस गर्छन् । उत्तरवर्ती चरणका नेपाली कवितामा नारीवादी स्रष्टाहरूले आमाको पीडालाई आफ्ना कविताका माध्यमबाट सशक्त ढङ्गले व्यक्त गरेका छन् । आमाको यस्तै पीडा अभिव्यक्त गरिएको एक उदाहरण कुन्ता शर्माको कवितांशमा यस प्रकार छ :

आमाको गर्भावस्थाको सकस,
 आमाको कठिन प्रसववेदना,
 आमाले आँखा चिम्म गर्न नपाएको रात,
 आमाले थकाइ मार्न नपाएको दिन,
 अहिले कल्पनामा पनि नआउन सक्छ तिमीलाई
 अनि टाढै राख्न खोज्छौ तिमी
 जर्जर भएकी अशक्त आमालाई ।

(शर्मा, २०७५, पृ. २१-२२)

आमाको त्याग हामी कति जनाले महसुस गर्छौं ? आफ्ना सम्पूर्ण इच्छा-आकाङ्क्षाहरू माया मारेर सन्तानको उन्नति र प्रगतिमा आफ्नो सुख देख्ने आमाहरूको उत्सर्ग हामीमध्ये कतिले महसुस गरेका छौं ? यस्तै भावको एक उदाहरण कुन्ता शर्माकै कवितामा हेरौं :

आमाका यौवनका मधुर आकाङ्क्षाहरू
 सबै सबै पोखिए तिमीमाथि
 नियास्रो, फुस्रो अनि एक्लो जीवनका
 कष्टकर क्षणहरू बिसँदै
 छोराको मृदुमुस्कानमा
 कसरी जीवन उत्सर्ग गरिन् आमाले ?
 आफ्नो लावण्ययुक्त यौवन,
 कसैको न्यानो अँगालोमा रमाउने चाहना,
 हजारौं इन्द्रधनुषी सपनाहरू
 कसरी तिलाञ्जली दिइन् आमाले ?

(शर्मा, २०७५, पृ. २२)

यस कवितामा एउटी नारीले आमा बनेपछि आफ्ना सबै इच्छा-आकाङ्क्षाहरू कसरी त्यागेकी हुन्छे भन्ने कुरालाई व्यक्त गरिएको छ । आमाको पीडा वास्तवमा नारीकै पीडा हो । आमाले भोगेका दुःख र गरेका त्याग सबै नारीकै पीडा हुन् । आमाको पीडा महसुस गरेर त्यही भाव व्यक्त गर्नु नारीचेतनाको सशक्त उदाहरण हो ।

५. निष्कर्ष

उत्तरवर्ती नेपाली कविता कुनै एक सिद्धान्त, विचार र भावले मात्र नेतृत्व गरेको नभई विविध वस्तु, विचार र प्रवृत्तिगत विविधताले समृद्ध विधा हो । कवितामा अभिव्यक्त विभिन्न विचारमध्ये नारीवादी चेतना एक महत्त्वपूर्ण वैचारिक दृष्टिकोण हो । कवितामा नारीचेतना भन्नाले नारीका परिप्रेक्ष्यबाट अभिव्यक्त नारीकेन्द्री भाव/विचार हो । नेपाली साहित्यमा नारीका परिप्रेक्ष्यबाट लेखिएका साहित्यको सङ्ख्या कमै मात्रामा रहेको छ । उत्तरवर्ती चरणका नेपाली कवितामा भने नारीचेतनाका स्वरहरू निकै मात्रामा देखा परेका छन् । नारीचेतनाका दृष्टिले लेखिएका कवितामा विशेष गरी लैङ्गिक असमानताको विरोध, नारी अस्तित्वको खोजी, स्वतन्त्रताको

वकालत, पितृसत्ताको विरोध, प्रतिरोध चेतना, परिवर्तनको चाहना, अन्यायको विरोध, नारीहरूलाई अधि बढ्न आह्वान, आमाको महिमा, आमाको पीडा आदि अनेक स्वरहरू मुखरित भएका छन् । नारीचेतनाको अध्ययनका लागि छनोट गरिएका उपर्युक्त कविका कविताहरू प्रतिनिधिमूलक कविता हुन् । ती कवितामा नारीचेतनाका जुन स्वरहरू पाइएका छन्, तिनले नेपाली नारीहरूका अनुभूति, समस्या, आफूमाथि हुने गरेका अन्याय, अत्याचार आदि कुरालाई अभिव्यक्त गरी समान हक-अधिकारको वकालत गरेका छन् । समग्रमा यस अध्ययनबाट नारीहरू अभै पनि पितृसत्ता जस्तो अधिरचनाका कारण सीमान्तीकृत देखिएको हुँदा पितृसत्ताले निर्माण गरेको लैङ्गिक विभेद समाप्त पारी नारी र पुरुष दुवैलाई राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि सबै क्षेत्रमा समान हक-अधिकार दिनुपर्ने समावेशी विचार प्रस्तुत गरेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- कार्की, गीता (२०७६), *चराको आवाज, चराको सङ्गीत र आमा, आमा किरणहरूको छालमा*, काठमाडौं : नारी साहित्य प्रतिष्ठान ।
- तुम्खेवा, विमला (२०७५), *छोरी, हत्केलामा पृथ्वी लिएर उभिएको मान्छे*, काठमाडौं : साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा.लि. ।
- तुम्खेवा, विमला (२०७५), *सच्याऊ यो इतिहास, हत्केलामा पृथ्वी लिएर उभिएको मान्छे*, काठमाडौं : साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा.लि. ।
- त्रिपाठी, सुधा (२०६७), *नारीवादको कठघरामा नेपाली साहित्य*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, सुधा (२०६८), *नारीवादी सौन्दर्य चिन्तन*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- त्रिपाठी, सुधा (सन् २०१२), *नेपाली उपन्यासमा नारीवाद*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- पन्त, साधना (२०७८), *समकालीन नेपाली नारी-आख्यानमा पहिचान र विद्रोह*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- बाउडेन, पेटा र जेन मुमेरी (सन् २०१२), *अन्डरस्ट्यान्डिङ फेमिनिज्म*, न्युदिल्ली : रावत पब्लिकेसन ।
- बिस्ले, क्रिस (सन् १९९९), *ह्वाट इज फेमिनिज्म*, न्युदिल्ली : एसएजिइ पब्लिकेसन ।
- बुभायर, सिमोन द (सन् १९५६), *द सेकेन्ड सेक्स*, लन्डन : लो एन्ड ब्राइडन प्रिन्टर्स लिमिटेड ।
- भट्ट, रश्मि (२०७८), *सन्दर्भ नारी दिवस, युगका आवाजहरू*, नेपाली साहित्यकार सञ्जाल ।
- मिलेट, केट (सन् २०००), *सेक्सुअल पोलिटिक्स*, सिकागो : युनिभर्सिटी अफ इलिनोइज प्रेस ।
- मुरे, मेरी (सन् २००५), *द ल अफ द फादर, यु.के.* : टेलर एन्ड फ्रान्सिस इ लाइब्रेरी ।
- म्याडसेन, डेबोरा एल. (सन् २०००), *फेमिनिस्ट थेओरी एन्ड लिटरेरी प्राक्टिस*, लन्डन : प्लुटो प्रेस ।
- राई, दीपा मेवाहाड (२०७८), *बोधले छामेर, यादको सन्दुक*, काठमाडौं : फिनिक्स बुक्स ।
- राई पुन, दीपा (२०६८), *एई! आदर्श पुरुष, तिम्रो सपनाको म*, काठमाडौं : अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाज ।
- राई, प्रगति (२०६६), *छोरी जन्माउँछु, बादी विज्ञप्ति*, काठमाडौं : फिनिक्स बुक्स ।
- रानाहँमा, सुष्मा (२०७७), *नारी, आमाको तासफोटो*, काठमाडौं : फिनिक्स बुक्स ।
- रानाहँमा, सुष्मा (२०७७), *बागदातामा अल्फेको रुड्री, आमाको तासफोटो*, काठमाडौं : फिनिक्स बुक्स ।
- लेकाली, तिला (२०८०), *म दुबो, खुपे जून*, प्रकाशक : नारायणप्रसाद गौतम ।
- लोर्बर, जुडिथ (सन् २००५), *जेन्डर इनइक्वालिटी*, तेस्रो संस्क., लस एन्जल्स : रक्सबरी पब्लिसिङ हाउस ।

- शर्मा, कुन्ता (२०७५), *आमा, मेरो मान्छे*, काठमाडौँ : साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा.लि. ।
- शर्मा, कुन्ता (२०७५), *बहिनी विद्रोह बोल्छे, मेरो मान्छे*, काठमाडौँ : साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा.लि. ।
- सुमिना (२०८०), *आँधी बन्न अभ्यस्त मान्छे, बागी स्त्रीको आत्मकथा*, काठमाडौँ : इन्डिगो इङ्क प्रा.लि. ।
- सुमिना (२०८०), *जङ्गली फूल, बागी स्त्रीको आत्मकथा*, काठमाडौँ : इन्डिगो इङ्क प्रा.लि. ।
- सुमिना (२०८०), *म भत्काउन अभ्यस्त छु, बागी स्त्रीको आत्मकथा*, काठमाडौँ : इन्डिगो इङ्क प्रा.लि. ।
- सुमिना (२०८०), *पक्षपाती, बागी स्त्रीको आत्मकथा*, काठमाडौँ : इन्डिगो इङ्क प्रा.लि. ।
- स्मृति, अमृता (२०७९), *मैनाको आधुनिक गीत, नदीको तिर्खा*, काठमाडौँ : फिनिक्स बुक्स ।